

TÁJÉKOZÓDÁS

Némedi Dénes

REFLEXIÓK A TÁRSADALOMELMÉLETRŐL.*

Balogh István–Karácsony András: Német társadalomelméletek.
Témák és trendek 1950-től napjainkig című könyve kapcsán.

Van-e „német” társadalomelmélet? Hogyan kell felfogni a Balogh István és Karácsony András könyve címében szereplő jelzöt? A kötet bevezetője e tekintetben nem ad eligazítást; nekem úgy tűnik, hogy a szerzők a nyelvi-területi kritériumot, az NSZK intézményes tudományosságához való tartozást tekintették elsődleges szelekciós elvnek, s nem tértek ki arra, hogy ez a megközelítés hogyan illeszthető a cím második, a tudományos egyetemességet implikáló eleméhez, a társadalomelmélet fogalmához. A kérdés pedig megér egy rövid kitérést.

A tudomány alapideológiájának tantétele az, hogy nemzeti tudomány nincsen, a tudományos igazság érvényessége független az igazságot „felismerő” anyanyelvétől és nemzeti identitásától. Nincs „német fizika” – akik annakidején megpróbálták ezt létrehozni, alaposan diszkreditálták a gondolatot. Habermas és Luhmann – Balogh és Karácsony könyvének két főszereplője – egyetemes érvényességre igényt tartó elméleteket fogalmazott meg.

Pályájuk abban a Nyugat-Németországban bontakozott ki, amely a náciizmus katasztrófájából a „nyugatosítás” (Habermas kifejezése) kiútját választotta. A „bonni köztársaság” kora volt ez: Németország porosz része a világot megosztó vonal másik oldalára kerülve a mindig is „nyugatiasabb” rajnai területek lettek a meghatározók, s részben a megszállók ösztönzésére, részben önszántukból a Szövetségi Köztársaság megteremtői a nyugati (atlanti) liberális berendezkedést vették mintául. A magyar köztudatban a „gazdasági csoda” jelenti ennek a kornak a lényegét, pedig legalább ennyire fontos a liberális-demokratikus állami berendezkedés és az a társadalmi áttrendeződés, amely a csonka Németországban megszüntette a hagyományos német diszkrepanciát a tradicionális elemeket őrző társadalmiszerkezet és a gyorsan modernizálódott gazdasági szerkezet között (vagy egy más értelmezésben: feloldotta azt a „torlódást”, amely a német kapitalizmusnak az „atlantihoz” képest túl gyors kibontakozásából keletkezett). Akárhogy is, a társadalom és kultúra „nyugatosodott” – vagy ha úgy tetszik, „kozmpopolita” lett –, az atlanti mintákat követte. Hozzájárult

* Balogh István és Karácsony András könyvét Farkas János ismertette a Szociológiai Szemle 2000/2. számában. Ezt követően kaptuk meg Némedi Dénes írását, amely a szokásos recenzió keretein túlmutató állításokat és kérdésfeltevéseket is tartalmaz. A szerző néhány megállapítása *A szociológia egy sikeres évszázad után* című – folyóiratunk előző számában közölt – tanulmányához kapcsolódik. Szerkesztőségünk szívesen helyet ad a témakört – a társadalomelméletek problematikáját, diszciplinánk múltját és perspektíváit taglaló további reflexióknak.

ehhez a nemzeti gondolatvilág és szimbolika diszkreditálódása. A német társadalomtudományi és filozófiai gondolkodás meghatározó szereplői lemondtak a német különút problémáin való töprengésről, és a modernizáció általános kérdései felé fordultak. Éppen ez a tudatosan vállalt univerzalista beállítottság, a nemzeti sajátosságok tudatos relativizálása teszi sajátossá, a más országokbelitől megkülönböztethetővé a német társadalomelméleti törekvéseket. Habermas egyetemességre törekvő – a német idealizmus legjobb hagyományaihoz kapcsolódó – kommunikatív cselekvésemélete és diskurzusetikája, Luhmann szenttelen, minden partikuláris megfigyelői perspektívát relativizáló rendszerelmélete a (nyugat)német kultúrának ebbe a „nyugatosodásába” illeszkedik bele, annak fontos eleme, s e nélkül a háttér nélkül nehezen lenne érthető. Van tehát „német” társadalomelmélet, s ennek a legújabbnak „német” voltát éppen az adja, hogy másutt ismeretlen radikalizmussal és tudatosság-gal feszíti szét a nemzeties gondolkozási kereteket.

Balogh és Karácsony sajnos nem térnek ki sem Németország „nyugatosodásának” kérdésére, sem arra a kérdésre, hogyan függ össze a társadalomelméleti koncepciók kibontakozása a tudományos gyakorlat, a felsőoktatás ugyanebben az időszakban – és az előbb jelzett folyamattól nem függetlenül – végbement átalakulásával. (A 189–192. lapokon eljutnak a probléma küszöbére, de nem bontják azt ki.) Az általuk bemutatott társadalomelméleti koncepciók így némileg a levegőben lógnak, az időtlen szellem produktumainak látszanak. Másfelől pedig úgy tűnhet az olvasónak, hogy a nyelvi adottság és a szerzők érdeklődése határozta meg az ábrázolási keretek kialakítását. Pedig létezik valódi összefüggés a tárgyalt elméletek között, ami összességüket mind az Egyesült Államokbeli, mind a francia vagy brit társadalomelméleti munkáktól megkülönböztethetővé, „németté” teszi. A társadalmi-kulturális összefüggés felvázolásának mellőzése miatt az első rész második fejezete (A társadalomkritika esélyei), ahol a szerző (Balogh István) a frankfurti iskola vázlatos bemutatása mellett a két elhíresedett társadalomelméleti vitát (az ún. pozitívizmus-vitát és a Habermas–Luhmann vitát) mutatja be, nem tölti be igazi funkcióját: a bemutatott elméletek kontextusba helyezését.

A szerzők által tárgyalt időszak egyébként véleményem szerint lezárult – noha a kötet alcímében szereplő „napjainkig” határozó ennek az ellenkezőjét sugallja. Végzet ért a „bonni köztársaság” időszaka, egyrészt a német újraegyesítéssel, másrészt az európai integráció meglődülésével, harmadrészt a „bonni köztársaság” társadalmi békéjét garantáló jóléti állam megröppanásával. Már látható, hogy a „berlini köztársaság” sok vonatkozásban más lesz, mint elődje. A kérdés már nem Németország „nyugatosodása”, mert az megtörtént. A kulturális, tudományos és felsőoktatási mező erős átrendeződése is megindult, tulajdonképpen az európai politikai mező átrendeződésétől teljesen független okok miatt. És persze a főszereplők közül Luhmann két éve halott, s benyomásom szerint már Habermas is megírta fontos műveit. Ami a társadalomelméletet vagy szociológiaelméletet illeti, van valami igazsága annak, aki kertelés nélkül kijelentette: az elmélet halott. Szorgos szakmai kutatómunka folyik a társadalomtudományokban, de a nagy elméleti kérdések iránti érdeklődés lehanyatlott (vagy csökkent) – az egyes szakmákon belül is de a korábban az elméletre erősen figyelő értelmiségi nyilvánosságban is. Azt, hogy mit hoz a kezdődő XXI. század az új Németországban, még nem tudjuk, s ennek előrejelzését nem is lehet a kötetten számon kérni. Ez nem azt jelenti, hogy Balogh és Karácsony munkája ide-

jétmúlt muzeális kérdésekkel foglalkozna. Ellenkezőleg, a német társadalomelmélet nagy korszaka (ennek kezdőpontját én a szerzőkkel ellentétben az ötvenes évek végén s nem 1950-ben, végpontját a nyolcvanas évek közepén, s nem 2000 körül jelölém ki) olyan szellemi tőkét halmozott fel, amelynek hozadékát a társadalomtudományok még sokáig élvezik. Számos e korban született német munka a klasszikussá válás útján halad (leginkább persze a Habermaséi; Luhmann az angol és francia nyelvű társadalomtudomány vonakodva fogadja be). A magyar társadalomtudományi képzésnek (a tárgyalt munka felsőoktatási szakkönyvként jelent meg) nagy szüksége van hasonló áttekintő-ismertető művekre ahhoz, hogy lépést tudjon tartani a „világgal”. Balogh és Karácsony vaskos munkáját remélhetőleg sokan és sokszor fogják használni.

A „német” társadalomtudományi irodalom gazdagsága miatt – még ilyen terjedelem mellett is – természetesen erős szelekcióra volt szükség. A könyv két fő figurája – ez aligha lehetne másként – Luhmann és Habermas (ebben a sorrendben, mert a szerzők szívéhez láthatólag közelebb áll Luhmann, mint Habermas). Mellettük még felsorolhatatlanul sokan részesülnek hosszabb-rövidebb bemutatásban, ismertetésben, s ez a tartalmi bőség a könyvet megkerülhetetlen referencia-munkává teszi. A válogatással kapcsolatban két rövid – és természetesen elfogult – megjegyzést tennék. A szerzők (feltételezésem szerint elsősorban Balogh István) jelentős, szinte Luhmann nyomdokaiba lépő elméletalkotónak tekintik Richard Münchöt. Véleményem szerint ezzel erősen túlértékelik Münchöt (magam lapos és fantáziátlan Parsons-epigonnak tekintem), s ezért sokallom a neki szentelt oldalakat. Másfelől többször említik Axel Honneth-et, de sehol sem elemzik összefüggően, pedig ő azon kevesek közé tartozik, akikre tekintve remélhetjük, hogy a német társadalomelmélet talán mégsem halott. (Magyarul is hozzáférhető elismerés-elméletét jelentősebbnek tartom, mint a hozzá közel álló és a könyvben külön alfejezetet kapó Joas kreativitás-elméletét). Nem vitatom persze, hogy az ilyen természetű (kinek kellett volna bekerülni, kinek kellett volna kimaradni) kritikai vitát a végtelenségig lehetne folytatni – kevés hozadékkal.

A könyv centrális (és a felsőoktatásban legjobban használható) fejezeteinek a második rész *Rendszer, autopoieszis, kommunikáció*, illetve *Cselekvés és kommunikáció* című fejezeteit tartom. Az elsőnek említettben (Karácsony András munkája) Luhmann, a másodikban (Balogh István munkája) Habermas érett elméletének összefoglalását kapjuk. Az összefoglalás és bemutatás összefoglalása és bemutatása célszerűtlen lenne. Annyit jegyeznék meg, hogy érdekes – és elméletileg inspiráló – lett volna, ha a szerzők vállalkoztak volna a két kommunikáció-elmélet közvetlen konfrontációjára. (Ehhez persze le kellett volna mondani arról, hogy az egyes fejezeteket külön-külön írják.) Izgalmas kísérlet lett volna a két kommunikációelmélet – amelyek közül az egyik a kompetens cselekvők nyelvi interakciójából indul ki, a másik a kommunikáció olyan fogalmából, amely nem előfeltételezi a cselekvők fogalmát, ellenkezőleg: a cselekvést mint a kommunikáció sajátos megfigyelési módját, a kommunikáció rendszerhez rendelt szelekcióját írja le – összevetése.

A két szerző kicsit a másikra figyelve alakította ki álláspontját, s már csak ezért is összetartoznak: Habermas Luhmannal vitatkozva vázolta fel a kommunikatív cselekvéselmélet első változatát, Luhmann szövegében pedig állandóan előbújnak a Habermasnak szóló nyílt vagy rejtett megjegyzések, oldalvágások. Habermas–Luhmann összevetés sok található a nemzetközi társadalomelméleti irodalomban,

ann összevetés sok található a nemzetközi társadalomelméleti irodalomban, ezekre támaszkodva az elmélet-összehasonlítás termékeny vállalkozás lett volna. Ez még jobban elősegítette volna a német társadalomelmélet e nagy korszaka elméleti hozadékának elemző felmérését.

Ha abból indulunk ki, hogy a második rész két középső fejezete a könyv központi része, akkor számos – a könyv szerkezetét illető – kritikái megjegyzést is kell tennünk. A fejezetek ugyanis nincsenek megfelelően összeillesztve. Ennek külső formai jegye az, hogy a könyvnek nincs összefoglaló bibliográfiája, hanem minden egyes fejezet végén szerepel egy-egy bibliográfia – természetesen ismétlődő tételekkel. (Ez és a könyv néhány más jellegzetessége azt a gyanút ébreszti az olvasóban, hogy nem önálló könyvről, hanem tanulmánygyűjteményről van szó – ez rendben is lenne, mert ezt tudva mindenki más szemmel olvasná. Csakhogy a bevezető összefoglaló könyvet ígért, s ez az olvasóban egészen más elvárásokat ébreszt. A fentebb előadott és az alant következő kritikák részben ezekből az elvárásokból születtek, s kevésbé lennének jogosultak, ha egy bevallottan tanulmánygyűjteményként megjelenő könyvről szólnának.)

A legfurcsább szerkezeti sajátosság az, hogy az első, *Társadalomelmélet és társadalomkritika* című részt a *Társadalomelmélet és jog* című fejezet zárja. Ebben a két szerző által megosztva írt fejezetben – erősen támaszkodva Werner Gephardt e tárgyú munkájára – a társadalomelmélet jogelméleti vonatkozásait mutatják be, kitérve olyan nem német szerzőkre is, mint Mead vagy Parsons, majd a fejezet nagyobb részében Luhmann és Habermas állításaival foglalkoznak. A jogelmélet kétségtelenül centrális szerepet játszott az eredetileg is jogász Luhmann munkásságában, első és máig sokak által legjobbnak tartott könyvei a joghoz közeli területeket tárgyaltak, Habermas utolsó elméleti könyve pedig szintén jogelméleti. Csakhogy a fejezet megértéséhez szükséges azoknak az elméleti tételeknek az ismerete, amelyeket később, a második részben mutatnak be. Úgy tűnik, hogy ez az írás az összefoglaló könyv gondolatától függetlenül keletkezett, s valahogy éppen az első rész végére pottyant oda.

Egyébként e fejezetet olvasva jegyeztem meg a lap szélén, hogy a szöveg olykor közel áll az emészthetlenséghez, túl bonyolultan fogalmaz, nem törődik azzal, hogy a feltételezett – egyetemista vagy tanár – olvasót bevezesse az ismertetett gondolatvilágba. A szerzők a bevezetőben – szövegüket némi eufemizmussal a „szokásosnál több figyelmet igénylőnek” minősítve – figyelmeztetik ugyan az olvasót, hogy ne várja tőlük az időrendi áttekintést, a tárgyalt elméletalkotók munkásságának összefoglaló ismertetését, ezt az elhárító gesztust azonban nem tartom legitimnek. Ez a munka hosszabb időszakra szóló referencia-munkának készült, s ehhez az is hozzátartozik, hogy mindent megtegyen a hozzáférhetőségért – nem tesz meg mindent.

A második rész szerkezete is kínál célpontot a kritikának. A racionalitás problémája régi német társadalomelméleti probléma. A szociológiaelméletben – akárki ír a racionalizációról, racionalitásról – a kötelező kiindulópont egy német: Weber. Ez az újabb német társadalomelméleti törekvések számára is centrális kérdés maradt ez, a könyvben Balogh István külön fejezetet szentel neki. Tanulságos volt – Habermas, Schluchter, Luhmann, Apel ismertebb fejtegetései mellett – Höffe, Welsch elemzéseinek a bemutatását olvasni. Szerintem ezt a problémát azonban valahogy úgy kel-

lett volna kifejtteni, hogy jobban kapcsolódjon az előző két, elsősorban Luhmann és Habermas elméleteit bemutató fejezethez.

A második rész legproblematiszabb pontja az első, *Folytonosság – korszakváltás* című fejezet, amely három, lényegében egymástól független fejtegetést tartalmaz. A sorban az utolsó a Parsons-recepcióról szól. Az utolsó fél évszázad német szociológiájában Parsons valóban fontos szerepet játszott. Ha némileg furcsa, a történeti időrendet felforgató – és ezért a történeti kontextus megmutatására alkalmatlan – sorrendben is, ez az alfejezet bemutatja a recepció fontosabb csomópontjait. Az alfejezet igazi helye egy olyan nagyobb fejezetben lett volna, amely a német társadalomelméleti gondolkodást szélesebb tudományos-kulturális kontextusban helyezi el – kitérve például arra, hogy milyen szerepet játszott Parsons recepciója a szociológia mint diszciplína legitimálásában. A fejezet első két része a posztmodernnel kapcsolatos vitákat és a modernitással kapcsolatos elméleteket mutatja be (ebben a sorrendben!). Azt hiszem, tanulságosabb lett volna, ha ennek a fejezetnek az anyagát felhasználva a szerzők kísérletet tesznek annak bemutatására, hogy a német társadalomelméleti irányzatok milyen kordiagnózisokat produkáltak. Ezekben ugyanis nincsen hiány.

A kőtetben némileg elsikkad, hogy Habermas mindig törekedett az elméleteiben rejlő kordiagnosztikai potenciál kibontására. Két kérdéskomplexumot emelnék ki: az egyik a korai nyilvánosság-elmélettől a kései politikai publicisztikáig terjedő vonal – a nyilvános kommunikáció, a republikánus, a felvilágosodás örökségére támaszkodó politika problémáinak elemzése – a másik a jóléti állam működéséből eredő, az életvilág kolonizálása címszó alatt ismert feszültségek bemutatása. Luhmann sem riadt vissza az explicit kordiagnosztikától. Az ökológiai kommunikációval foglalkozó, a zöld mozgalmakkal határozottan szembeforduló könyve nagyhatású és nagyon tanulságos olvasmány. Ha a szerzők jobban figyeltek volna a társadalomtudományi kordiagnózisokra, Claus Offe jelentősége jobban kiugrott volna, kiderült volna, hogy Dahrendorf mégiscsak fontos szerepet játszott, és részletesebb elemzés készülhetett volna Beck szerepéről, aki nemcsak Németországban volt – egy időben – nagyon népszerű, hanem utóbb igazi nemzetközi sztárrá lett.

Kritikai megjegyzéseim mögött az az elképzelés húzódik meg, hogy a társadalomelméletek bemutatását sikeresebben lehet végigvinni, ha jobban figyelünk a történeti kontextusra, az időbeli folyamatokra, arra a szélesebb és szűkebb közegre, amelyben a gondolatok megfogalmazódtak. Nem véletlen azonban, hogy Balogh és Karácsony idegenkednek ettől a bemutatási módtól, s szívesebben maradnak meg az elméleti szövegek világában. A könyv a jelentős német elméletek ismertetése mellett – mint az első rész *Bevezetés* című fejezete kifejti – egy tudománypolitikai célt is kíván szolgálni: „...napjainkban mind határozottabban körvonalazódik a társadalomelmélet ... önállósulása.” (14.l.) Balogh István – és gondolom Karácsony András is – a társadalomelméletet új, önállósuló társadalomtudományi diszciplínaként érti, amely elsősorban a szociológia és a filozófia elemeiből építkezik. (19.l.) Ezek az állítások ismételten visszatérnek a könyvben, ezért az joggal tekinthető e diszciplináris önállósulási törekvés alátámasztását szolgáló munkának.

A társadalomelmélet megjelölést a könyvben tárgyalt munkák zöme esetében teljességgel helyénvalónak tartom, de olyan okokból, amelyek Balogh István elképzelésével ellentétesek. Luhmann, Habermas, Offe, Honneth, Schluchter, Beck – csak

néhányat említve a tárgyalt szerzők közül – Münchöt tudatosan hagytam ki – valóban nem szoríthatók be egyetlen szaktudomány keretei közé, bármilyen legyen is az egyetemi státusuk. Munkásságuk transzdiszciplináris: problémákat ismernek, ezek megoldására a legkülönbélebb diszciplinákból választják ki az eszközöket, s következtetések is a legkülönbélebb irányokba vezethetők tovább. Luhmann filozófiai, logikai, biológiai, kibernetikai, szociológiai, jogelméleti, politikaelméleti, történeti elemekből építkezik, s a társadalmi rendszerek általa megalkotott elméletét valamennyi társadalomtudomány számára relevánsnak tartja. Igaz, nyugalomba vonulásáig a szociológia professzora volt, de ennek tisztán adminisztratív jelentősége volt. Luhmann munkássága nem interdiszciplináris a szó szokott értelmében: nem különálló diszciplinák együttműködéséről van szó az ő esetében, nem úgynevezett határterületi kutatásokról, hanem a hagyományos diszciplinákból vett elemek összeolvasztásáról egy, a diszciplináris keretekben elhelyezhetetlen elméleti egészben. Ugyanez igaz Habermas esetében is, akit a másodlagos irodalom hol filozófusnak, hol szociológusnak titulál, de egyik rekeszben sem fér el.

A német hagyományban egyáltalán nem új jelenség, hogy a társadalomtudományi törekvések nem férnek bele a diszciplináris keretekbe. A szokványos szociológia-történet el szokott feledkezni arról, hogy Weber és generációja a szó diszciplináris értelmében nem volt szociológus. Weber munkássága történeti, gazdaságtani és (végül) szociológiai elemek halmaza, s ez az egész utólag sem illeszthető bele ellentmondások és torzítások nélkül valamelyik társadalomtudományi diszciplína kereteibe. Ugyanilyen bizonytalan Sombart, Simmel, vagy – a következő generációból – Mannheim és Freyer diszciplináris besorolhatósága. A Balogh és Karácsony által tárgyalt korszak társadalomtudományi törekvéseiben így vagy úgy jelentős hatással bíró kritikai elmélet sem volt diszciplinárisan elhelyezhető. Ennek az észak-amerikai szemszögből deviáns diszciplináris helyzetnek az okait csak egy hosszabb elemzés tudná bemutatni. Összetett jelenségről van szó, amelynek egyik fontos komponense a német tudományos-kulturális mező „nem nyugatos” jellege. Annál érdekesebb, hogy akkor, amikor végbemegy a német világ asszimilációja az atlanti struktúrákhoz, a társadalomtudományban újra megjelennek a diszciplinárisan besorolhatatlan, transzdiszciplináris művek. Egy alaposabb elemzés – úgy hiszem – kimutatná, hogy (Nyugat)Németországban a Balogh–Karácsony könyv által tárgyalt félévszázadban kettős folyamat ment végbe: egyrészt a tudomány és a felsőoktatás átrendeződése eredményeképpen eltűntek azok az akadályok, amelyek addig a modern társadalomtudományok intézményesülésének útjában állottak – megjelent a szakszerű szociológia, politológia, modernizálódott a történettudomány, a gazdaságtudomány, átalakult a filozófiai mező a nyugati irányzatok benyomulásával –, másrészt megjelentek a válaszkísérletek azokra a feszültségekre is, amelyek a XIX.–XX. századi diszciplináris tudományosságban keletkeztek. Újabb fajta „torlódásról” van szó, s ebben a helyzetben nem a diszciplináris határokat tiszteletben tartó szociológiai elméletek (ilyenek is szép számmal voltak és vannak), hanem a transzdiszciplináris törekvések keltettek igazi feltűnést. Balogh és Karácsony, könyvükben a társadalomelméletekre figyelve, főleg – s joggal – ez utóbbi törekvéseket próbálják bemutatni, és – szerintem tévesen – arra a következtetésre jutnak, hogy új diszciplína születéséről van szó.

A tudomány diszciplináris tagozódása a XIX.–XX. század műve, s elválaszthatatlan a modern egyetem kialakulásától, a tudományos kutatás egyetemi formában való intézményesedésétől, az egyetemi jellegű tudományos képzés létrejöttétől. Ebben a folyamatban nemcsak a tudásterületek differenciálódása figyelhető meg – ahogy ezt Balogh hallgatólágoosan feltételezi –, hanem integrálódás, összeolvadás is különböző tudásanyagok és gyakorlati tevékenységek közt. A szociológia iskolapéldája ennek: a filozófiából (elsősorban a morálfilozófiából), a történetírásból és történetfilozófiából vett elemek olvadtak össze benne a társadalomleírás régi gyakorlatával és a politikai-társadalmi publicisztikával. (Éppen e konglomerátum-jelleg nehezítette meg a szociológia tudományos legitimálását a XX. század elején.)

A diszciplináris tudományosság teljesítményei és korlátai közismertek – és a tudományokra reflektáló gondolkodásban mindig is tárgyalták. Nem véletlen, hogy a diszciplináris tudomány történetét végigkísérik a tudományosztályozási kísérletek, amelyek rendszeres összefüggést próbáltak teremteni az egymástól eltávolodó területek között. A tudomány diszciplináris rendszerének átalakulásáról egyre többet írnak és beszélnek – mások mellett a Balogh–Karácsony kötetben egyszer-kétszer idézett luhmannianus tudányszociológus Stichweh. A fentebb használt transzdiszciplináris jelző így született a diszciplináris keretből kikívánkozó törekvések jellemzésére. A diszciplináris tudományosság korlátai – úgy vélem – két ok miatt látszanak ma jobban, mint régebben: egyfelől az egyetemi-felsőoktatási rendszer átalakulása (a felsőoktatásban résztvevők korosztálybeli arányának a XX. század eleji 2-3%-ról 50%-ra emelkedése a centrum-országokban) mára már lényegében megszüntette a diszciplináris tudományosság háttérét képező, egyszerre oktató és kutató – vagy kutató oktató – egyetemet, másfelől a tudományos eredmények ma már – a XIX. század elejével ellentétben – valóban felhasználhatók technikai problémák megoldására, de ezek a „kívülről” generált problémák soha nem préselhetők be egy-egy diszciplína keretei közé.

A társadalomtudományokban – és szűkebben a szociológiában – a XX. század második felében (éppen akkor, amikor végre igazi legitím diszciplínává vált) egyre nyilvánvalóbb lett, hogy az igazi nagy kérdésekre a diszciplináris határok tiszteletben tartásával, vagyis távolságot tartva a filozófiától és óvakodva attól, hogy a gazdaság-társadalom-politika közti megkülönböztetésnek megfelelő gazdaságtan-szociológia-politológia határvonalakat átlépjék, nem lehet megfelelni. Ha az ötvenes évekbeli König-féle szociológia „szociológia, és semmi más, csak szociológia” akart lenni, ez már a hatvanas években is idejétmúlt programmá vált. A modern társadalmak rendszerszerű összefüggései a szűken szociológiai perspektívából láthatatlanok voltak – ezért tágította ki Luhmann érdeklődési területét a legkülönbözőbb tudományok irányába. Más módon, de Habermas is egy nem csak szociológiai szociológia-elméletet dolgozott ki.

Abban a tekintetben egyetértek tehát Balogh Istvánnal és Karácsony Andrással, hogy az általuk elemzett szerzők többsége esetében társadalomelméletekkel van dolgunk, nem hagyományos diszciplináris elméletekkel. Abban viszont határozottan eltér a véleményem, hogy ez a megfigyelhető transzdiszciplinaritás egy újabb elkülönülő diszciplína kialakulásának a jele lenne. Ha ugyanis így értelmeznénk a megfigyelt elméleteket, éppen legfontosabb újdonságukat veszítenénk szem elől: azt, hogy áttörik a hagyományos diszciplinaritást mint tagolási elvet. A szerzők diagnó-

zisa hamis: a tudományok és a társadalomtudományok átalakulása nem a további differenciálódás, további elkülönülő szakterületek létrejötte felé tart. Valószínűnek tartom, hogy valamiféle átrendeződés bekövetkezik. Ennek pontos módját elvi okokból is lehetetlen előre látni. Azok a javaslatok azonban, amelyek szerint egyre újabb és újabb részdiszciplínákat kellene létrehozni, nem progresszívek, mert nem adnak választ a legfontosabb, a modern tudomány előtt álló problémára: arra, hogy a belső tudományos tagolódás nem illeszkedik azoknak a problémáknak a struktúrájához, amelyekre valamilyen választ kellene adnia. (Mellékesen megjegyzem, hogy abszurdnak tartom azt a javaslatot is, hogy egy elméleti törekvést külön diszciplínának tekintsünk. Ez csak valamiféle pszeudofilozófia létrejöttéhez vezethetne.)

A modernitás, posztmodernitás, „második modernitás” körül zajló viták valóban azt mutatták, hogy az elkülönülő társadalomtudományok értetlenül állnak a fontos folyamatok előtt. Választ kapunk-e a legfontosabb kérdésekre, ha társadalomelmélet néven egy új diszciplínát teremtünk e transzdiszciplínáris kérdések megoldására? A megoldást valószínűleg inkább a diszciplína, mint intézmény átalakításában kell keresni. A megoldás talán ott van az orrunk előtt: számos kortárs tudós van, aki a maga számára ezt a kérdést megoldotta – s fittyet hányva a diszciplínáris szokásoknak –, szabadon és félszeg bocsánatkérések nélkül kalandozik olyan tudományterületeken, amelyekre intézményes kompetenciája nem vonatkozik. Luhmann akkora tekintéllyel bírt, hogy senki sem merte rajta számon kérni, honnan veszi a bátorságot például az eszmetörténet, a jog, a gazdaság területén való kalandozásra. (Hozzá kell tenni, hogy ha az egyes diszciplínákat luhmanni értelemben vett autopoietikus rendszereknek tekintjük, akkor Luhmann saját eljárása eleven cáfolata a rendszerek autopoietikus zártságára vonatkozó tételének.) A kérdés az, hogy miféle intézményes megoldások kínálkoznak arra, hogy ez a kutatási módszer az átlagtudós számára is hozzáférhető legyen. Ezt az eljárásmodot mint „szakot” nem lehet oktatni, nem lehet intézményesíteni. A helyzet nyitott, de a megoldást nem a Balogh és Karácsony által jelzett irányban kell keresni. A német társadalomelméleteknek is ez a valódi tanulsága.